

ЗА ОПАСНИТЕ „ИНТИМНИ ВРЪЗКИ“ МЕЖДУ ПОЛИТИЧЕСКИТЕ И МОРАЛНИТЕ ВКУСОВЕ

МАКСИМ МИЗОВ

Център за исторически и политологически изследвания

maksim-mizov@mail.ru

ABOUT THE “DANGEROUS RELATIONS” BETWEEN THE POLITICAL AND MORAL TASTE

MAXIM MIZOV

Abstract

In the paper for the first time in the Bulgarian ethical studies, political anthropology and political science is justified the idea about the differences, relations, and dependencies between political and moral tastes. The author analyzes multiple case studies and modes of their manifestations.

Key words: ethics, aesthetics, taste, power, morality, moral standings, politics

Повечето от творците, занимавали се с деликатната тематика за човешките вкусове, най-често се уповават на съкровищниците на естетиката, която и най-дълбоко (от всички останали обществени науки) е проникнала в „светая-светих“ на тези феномени.

Следвайки прилежно светлите примери на теоретичите по естетика, политолозите и етиците би трябвало да се придържат (при дефиниране или изследване на политическите и моралните вкусове) към онова, което Естетиката вече солидно им е завещала.

Проблемът, обаче, е там, че предложеното от Естетиката не е валидно или дори буквално, челно катастрофира на полето, в срещите си с Политиката и Нравствеността. Тук и сега няма време, нито възможност да се разкриват и обосновават причините,

обстоятелствата около тези „трагични“ събития, въпреки че те са очевиден и реален факт.

Въпреки това *инерцията* да се изхожда от, следва завещаното от Естетиката продължава. Към би следвало да се придържат както политолозите, така също и етиците, разбира се, с всички произтичащи от такава „дисциплинираност“ рискове, или жертви.

Знаменателно е и друго обстоятелство: мислителите, изследвали естетическите вкусове през различни епохи, са единодушни, че формирането и развитието на последните върви ръка за ръка с облагородяването и усъвършенстването на нравствения облик и моралния начин на живот на техните субекти. Според техните визии, доводи и аргументи промяната в естетическите вкусове трябва да обуславя, стимулира изменения и в сферата на нравствените вкусове, в т.ч. и за моралното прераждане на техните субекти.

Съвършенството, което предлагат естетическите вкусове, трябва да импулсира процеси и на последващо облагородяване на моралния патос и статус на субектите. Колизии, обаче, възникват от това, че прекрасното, възвишеното и съвършеното в чисто естетически контекст рядко (или дори изобщо не) пасват на политическите и морално-етическите разбирания и третирания за дължимите промени в „човешката природа“.

Не всички теоретици по естетика да изповядват и следват разбирането за органични връзки и взаимообусловеност между естетическите, политическите и моралните вкусове. Това разбиране обаче е доминиращо, а и доста силно въздействащо на хората.

Такава визия може да се проследи като червена нишка в творчеството на редица велики мислители от следващи една след друга или дори несвързани помежду си епохи. Тя сякаш негласно оповестява или дискретно повелява всеобщо съгласие за потайностите на интимността между политическите и естетическите вкусове, а след или заедно с тях и на моралните вкусове, присъщи на Човека в битността му на род, вид и индивид.

Подобно съгласие има различни очертания и звучения. При някои от тези мислители органичните връзки и зависимости между естетическите и моралните вкусове са почти огледални. При други те нямат такава симетрична възпроизводимост и

ефективност на промените, а демонстрират само някакви (не винаги абсолютно сходни, еднородни) изменения в другия тип вкусове. Има и такива изследователи, които са непреклонни в твърденията си, че няма, а пък и не може да съществуват никакви право пропорционални зависимости между двата типа вкусове; че промените в единия тип не предполагат закономерни, изоморфни или изотропни изменения в другия тип вкусове.

Този проблем – за връзките и зависимостите между естетическите и моралните вкусове, – може да се пренесе и в полето на релациите между *нравствените* и *политическите* вкусове. Такъв подход и анализ са нужни, особено когато може да се видят или разкрият ефимерността, несъстоятелността на дефинирането (на произхода, природата, спецификата, феноменологията и функционалността) на политическите вкусове чрез тяхното уподобяване с, или извеждане от генеалогията, характера, особеностите и предназначенията на – уж еталонните за тях и за всички други – естетически вкусове.

Усложненията, изникващи, виреещи в областта на сравненията между естетическите и политическите вкусове могат и да обуславят несъответствия, разминавания, или противостояния между нравствените и политическите вкусове в такива контексти.

След като естетическите вкусове не могат да са гранитните основи, върху които да се градят дефинирането, описанието и тълкуването на политическите вкусове, вероятно още по-трудно, даже невъзможно е да се търсят каквато да са преки, органични и огледални връзки, зависимости между моралните и политическите вкусове на човека.

Подобно становище не би предизвикало кой знае какви съмнения, подозрения и негативни реакции срещу собственото си присъствие или значение, още повече като се имат предвид дълбоките несъгласия, съществените разминавания и откритите конфликти между нравствените и политическите вкусове и в екстремни, а и в банални ситуации.

Няма нищо по-очевидно от сякаш *вековечно* господстващата закономерност на лошите комуникации и (откритите, или скритите) противоборства между политиката и нравствеността, които присъстват във всички исторически епохи, а и при всички типове общества, или държавни устройства. Досега не е имало, а както се очертава и за

обозримото бъдеще няма и да съществуват никакви шансове за такова бленувано спогаждане или уреждане на въпросите и недоразуменията между политиката и морала, за което открай време и едва ли не винаги ще има мозъци, а и теории, които искрено да копнеят.

Независимо от тази едва ли не фатална предопределеност на разминаванията или противостоянията на моралните с политическите вкусове изследователите са длъжни да я анализират, а и аргументирано да покажат нейната доста специфична феноменалност.

При такива анализи и тълкувания на предна линия следва да излязат въпроси от типа на: защо политическите вкусове не могат да са изводими от и сравними с моралните; кое е онова, което подхранва и едва ли не увековечава конфликта между тези два типа вкусове; защо въпреки лицемерното и инструменталното представяне от страна на политическите вкусове на удобни за тях нравствени вкусове реално иде реч за спекулативна подмяна на последните с морализирани и нравоучителни вкусове; по какви причини и при какви обстоятелства нравствените вкусове демонстрират своите несъгласия и противоречия с депозираното и отстояваното от политическите; защо истински моралните вкусове в реалния живот, в истинската наука са органично несъвместими, нетърпими и непонасящи присъствието и действието на политическите си „събратя” и пр.

Първото, което изниква при анализа на невъзможността за огледални прилики, същностни сходства и генеалогични родства между нравствените и политическите вкусове идва по линия на присъствието и влиянието (в техните природи и феноменологии) на две коренно различни, неспособни за съвместно съжителство, фундаментални начала. Иде реч за наличието, ролята и значението на *Интереса*, най-вече на *користта* или *безкористността* във феноменологията на политическите, или на моралните вкусове. Между произхода, същността и функцията на естетическите и морално-етическите вкусове има много сериозни различия, които още повече се умножават и усложняват на полето на политическите реалности и нрави, т.е. при политизираната им експлоатация. Самите политически вкусове са прекалено отдалечени от, чужди на естетическите, и на нравствените вкусове, макар никога да не пренебрегват шанса да ги употребят целево. Естетическите вкусове се дефинират чрез тяхната (постулирана най-вече от Имануел Кант) флагрантна незаинтересованост, липса

на инструментална телеологичност и отчуждение от практическа целесъобразност. Тези три базисни характеристики изобщо не са валидни за политическите, поради което няма как подобна закономерност и да не „спуска сенки“ над отношенията, върху зависимостите между тях и моралните вкусове.

Истински, реално хуманистичните нравствени вкусове изповядват и практически възплъщават определен тип безкористност, известна отчужденост и независимост от бруталното или от перфидното господство на интересите в мотивацията, или избора на конкретна поведенческа линия, или морално-житейска философия. Те по презумпция или по призвание са (или поне следва да бъдат неутилитарни) отчуждени от меркантилизма, в т.ч. и от днешната глобална комодификация по своята природа и функционалност. Техните роли и ефекти трябва да не се съобразяват с и дори да надскачат конюктурата, да не се прекланят пред всевъзможни (архаични или новосъздадени) фетиши, да не робуват на безнравствени интереси, освен на собствените си интереси, които обикновено са в сериозни различия, даже и в пълен разрез с много други типове интереси.

При естетическите, още повече при политическите вкусове *ролята на съвестта* е ако не съвсем изключена, поне е прекалено незначителна в мотивацията на деянията. Терзанията на развълнуваната човешка душевност, дали да възнагради нещо от околната среда с титула на прекрасно, възвишено или съвършено, изобщо не съвпадат с колизиите и угризенията на морално възбудената съвест, която трябва да прецени, да произнесе тежката с и присъда дали нещо е добро или лошо, добродетелно, или пък порочно.

Тези разминавания между естетическите и моралните вкусове стават и далеч по-чести и по-тежки по своите последици в „отечествените територии“ на политическото.

На сцената на морално-политическите връзки, отношения и зависимости открай време господстват различни възгледи, свеждащи се, в крайна сметка, до едно общо положение: че има, а и няма как да не присъстват сериозни различия и несъвпадения, несъвместимости и колизии между общочовешкия, обществения и политическия морал; че между практическия политически и идеологически прокламираният морал винаги (ще) има огромни цепнатини, дори непреодолими пропасти; че между религиозната и партийно-политическата етика има солидни несъответствия и

противоречия; че между визиите за естетическа, морална и политическа *хармония* обикновено съществуват такива разминавания и непримирими конфликти, които обуславят и налагат представите за пълна невъзможност да съществуват мирно и взаимно изгодно тези два типа вкусове.

Нравствените вкусове по принцип и дори по произход следва да са (повече, или по-малко) „идеалисти“, „романтици“, защото трябва да гледат към реалностите, нравите и обитаващите ги човешки същества през призмите на висши принципи или идеали, а не подчиняват избора си на конюнктурни контексти и моментни интереси, нито да обслужват временни цели без да ги поставят под знаменателя и под властта на Идеала.

В отличие от тях политическите вкусове могат да работят и „на парче“; да затъват до уши в калта и мръсотията на практиката; да не гледат постоянно към метафизичните висини; да не сравняват (всеки момент) своите рожби или прийоми с трансцендентално изискваното (като висше, последно, единствено и съвършено измерение); да обслужват преходни каузи, моментни интереси и дори непочтени цели, които обаче са част от веригата или сценария за превземане, или пък на удържане, вкореняване на властта; да се съобразяват меркантилно с конюнктурата; да преследват всевъзможни (или точно определени) ползи, дори ако те са в пълен разрез с генералната визия, или пък с прокламацията (на партийно-политическо, идеологическо, или управленческо ниво) Идеал.

Моралните вкусове могат да се vyplъщават даже без да се афишират техните присъствия, влияния и предназначения. Това всъщност е най-доброто, което те могат да демонстрират – да не се перчат и самоизтъкват, да не пропагандират собствените си идеи и постижения, а скромно, тихомълком, съвестно и неотстъпно да вършат своето велико дело. Но политическите вкусове никога не си позволяват да преминават в публичното време/пространство без спекулативно, инструментално или утилитарно да се афишира и прокламира тяхното официално кредо, или пък тяхната идеализирана визия. Скромността, мълчаливостта, бягството от шумотевици и протяжни коментари за тяхното наличие, действие винаги конфронтират с неистовите желания и усилия на политическите вкусове, които всячески се стремят да бъдат забелязани, възнаградени с публични оценки, похвали; да са когато им е нужно, или вечно в компаниите и

кампаниите на конюнктурно или перспективно изгодни, и доста полезни за тях публични дискурси. Не съществува политически вкус, който да не се блазни по и да не обича прожекторите, светкавиците на фотоапаратите, екраните и ефира на медиите, който да не копнее за шумотевици и аплодисменти, които най-често сам си конструира, пък и възпроизвежда.

Естетическият вкус зависи от това, което предлага действителността – природна или социална, но и също и от онова, което е изградено като култура в неговия субект. В отличие от него политическият вкус разчита не толкова на откритието на истинска хармония в природата и обществото, колкото в селекцията и натрапването на визии какво може/трябва да е хармоничното в природата и социума, за да бъде „оправдано“ от тях.

Субективността в преценките, присъдите на естетическите, моралните и политическите вкусове е извън всяко съмнение и подозрение. Това съвсем не значи, че тя е и огледална по своята природа, външност или функция при всеки един от тези три типа.

Втората кардинална разлика между нравствените и политическите вкусове се състои във фундаменталните различия на техните отношения и „присъди“ по линия на *релацията „съществуващо – дължимо“*. Естетическите вкусове полагат „сервираното“ от природата – естествена или изкуствена, социална, човешка, на везните на субективни критерии, които са легитимирани и възвеличавани като *единствено верни*. Политическите са далеч по-склонни към и отдадени на еkleктика, релативност и конюнктурно експлоатиране на разнородни и многолики критерии, оценъчни скали, практики; и то с едно единствено намерение – последните да ги обслужват, да им носят властови ресурс.

Ако моралните вкусове предполагат или налагат сравнения и императиви, чрез които *съществуващото* бива полагано в и измервано чрез еталони и оптики на *дължимото*, политическите вкусове имат съвсем други представи и технологии за подобни съпоставки и модификации на битуващото, на неговите инструментални визии и манипулативни технологии. Дължимото в морално-етически и в политико-управленски контекст, порядък често нямат нищо общо помежду си, дори се оказват в неизбежен, или непоправим конфликт. Това, което повелява нравственото символ-верую

на човека или гражданина, нерядко се намира в дисонанс, конфликт с онова, което изисква, прокарва в историческите и във всекидневно-житейските реалности и нрави политическият усет. Както може да се досети всеки що-годе разумен човек, при тези съперничества и дори баталии обикновено пораженията, загубите и жертвите идват от страната на моралното, докато победите, придобивките са в сметките на политическото без оглед на законността, нравствената основа, оправдаността на пътищата или средствата за постигането им.

Моралните вкусове имат органична непоносимост и нетърпимост към *статуквото*, понеже няма такова – историческо, актуално, перспективно – състояние, което напълно да отговаря на, възплъщава заложените в тях идеални образци за съществуване. В тях нравственото съвършенство, моралната хармония никога не бива да се описват и тълкуват като някакво „замръзнало” и непроменимо статукво, понеже изискват непрестанно движение и преображение в съответствие с по-плътното доближаване до Идеала. Те винаги пледират и съдействат за изменение на настоящето според ориентира на желаното (или дължимото) бъдеще, което осигурява и възвеличава „човешката природа” спрямо нейните оптимални, благородни, или даже съвършени образи, но и възплъщения.

Девизът „всичко в името на човека, всичко за благото на човека” не е елементарен (идеологически или пропагандистки) възглас. Той е истинското *символ-верую* на всеки истински, хуманистичен, демократичен, нравствен Идеал, и на неговите вкусове. Този девиз явно или завоалирано, гласно или пък иносказателно апелира за съпротива и борба срещу всяко „застиване” на битието и мисленето; срещу всяко робуване на всевъзможни догматизми, против всяко едно статукво, което не позволява, а възпрепятства всестраниното облагородяване и усъвършенстване на човешката природа; което гледа на човека не като към най-висше творение на еволюцията, а като на някаква семпла биомаса, или суровина, която може временно, а и утилитарно да се използва от политиката.

Точно обратно е положението при политическите вкусове. Те не винаги проявяват такава органична подозрителност, тежка несъвместимост и яростна съпротива към статуквото. В повечето случаи тези социални вкусове се стремят и опитват да гарантират известно удължаване на историческия и всекидневния мандат на

съществуване и властване на онова статукво, което (временно или перспективно) устройва техните субекти; което възпроизвежда инструментално целите и утилитарно обслужва сценариите им; което удовлетворява закодираните в тях интереси, принципи, ценности, или норми.

Дори когато политическите вкусове публично декларират (чрез словата и делата на своите субекти), че са против наличието или влиянието на конкретно (обществено-политическо, икономическо, социално, или културно) статукво, никой не може да бъде напълно сигурен, че това са техни истински позиции, а не конюнктурни, меркантилни и манипулативни становища, от които те могат във всеки следващ момент да се откажат, или поне да потърсят и намерят всевъзможни поводи, средства, начини и аргументи да преиначат, или да публично да „обяснят и оправдаят“ собствените си дезертъорства и отчуждения от тяхното спазване и практическо въплъщение – нещо, което е абсолютно невъзможно, или поне крайно недопустимо, тежко осъдително при моралните вкусове.

Разминаванията, недоразуменията, несъгласията, противоречията и конфликтите между моралните и политическите вкусове избликват постоянно и навсякъде в живота.

Например, вкусът към пренебрегване, подценяване на другия, към интригантстване или злословие е абсолютно неприемлив за, пък е и противопоставен на ценностно-нормативния статус и патос на всеки морално-хуманистичен вкус. Същевременно, обаче, той е доста разпространен, силно влиятелен сред политическите нрави или вкусове. Същото се отнася и за сравнимостта между непоносимостта, или нетърпимостта на моралните вкусове към прикриването, премълчаването и изопачаването на *Истината* от и с политическите вкусове, за които тези одиозни стремежи, опити, деяния не са рядкост.

Нравствените вкусове не препоръчват и дори забраняват друг „да вади кестените от огъня“, който техният субект е запалил и поддържа. В отличие от тях политическите вкусове изобщо не забраняват, дори (явно или подмолно) подкрепят употребите на, или дори злоупотребите с този принцип, с неговото меркантилно, а и аморално използване.

Ако нравствената мъдрост и опитност не допускат или запрещаваат прибегването до експлоатацията на този принцип, политическите манталитети, маниери и рутини се доста благоразположени и ентусиазирани от всяка възможност той да се експлоатира. Политик, който не може да „насади на пачи яйца“ своя опонент, противник; който не

желае да овладее тънкостите на занаята, чрез които да „изпързая” своя – нищо не подозираш, или неспособен ефективно да се защити – конкурент/враг, може да се счита за преждевременно, или дори за фатално, гибелно обречен в своята кариера, в съдбата си!

Обратно на втръснатата теза или на досадният призив политиката да бъде колкото може по-прозрачна, реалностите и нравите в тази взривоопасна сфера предполагат и налагат колкото е възможно по-голяма дискретност, конфиденциалност, конспиративност и непрозрачност за онова, което се замисля или реално се прави, за да може опонентът, или противникът да няма козове и средства публично, или властово да атакува.

Ако нравствените вкусове се стремят и опитват – чрез деянията на своите субекти, да не оставят в публиката никакви съмнения или подозрения за истинската си същност и предназначение, дори когато правят това съвсем дискретно и без шумотевица, политическите – обратното, – всячески, винаги, навсякъде се стараят да вършат неща, които завоалират и придават по-различен (от истинския, реалния си) вид за публиката.

Ако естетическите вкусове се стремят прецизно да оценят качествата на дадени обекти по скалата от грозното до хубавото, от посредственото до прекрасното, от низкото до възвишеното, от обикновеното до съвършеното, а моралните пък се опитват да отсъдят по линиите на добро-зло, справедливо-несправедливо, срамно-безсрамно, съвестно-безсъвестно, добродетелно-порочно и т.н., то политическите обикновено се затварят в схемите на „котиране” на своите предмети на отсъждане в диапазона на полезно-безполезно, правилно-неправилно, ефективно-неефективно, ефектно-банално и пр. С други думи, политическите вкусове съществено се отличават и разминават и от естетическите, и от нравствените, независимо от обстоятелството, че при определени ситуации или нужди могат да се превъплъщават и показват пред публиката в качеството, или в ролите на всички други социални вкусове на човека (като род, вид или индивид).

За естетическите вкусове не е от съществено значение коя и каква *причинност*, или пък *вина* е обусловила грозотата, безобразието, падението и отчуждението (от идеала им за съвършенство) на някои, попаднали във фокуса на вниманието им,

предмети. Те сякаш не се интересуват толкова от генеалогията, колкото от феноменологията, не се задълбочават толкова в каузалността, колкото във фактичността на оценяваните обекти.

За нравствените вкусове, обаче, каузалността и вината на битувашото, или дори за бъдещите прояви на субекта, или на обекта им е от извънредна важност и значимост. При тях на гребена на вълната, на екрана на ситуацията се появява нещо по-различно от онова, което предлагат, отстояват политическите вкусове, за които много по-важно е това защо, как, кога, къде и доколко те – политическите вкусове, могат/трябва да провокират (и вменят) вини и отговорности на своите опоненти и противници, даже когато последните нямат пряко, или пък никакво отношение към нещо одиозно, или вредно, което спекулативно, инструментално, манипулативно бива представяно, или тълкувано.

Следователно темата за причинността и вината се движи по съвършено различни орбити при политическите вкусове, за разлика от присъщите на тези на нравствеността.

За естетиката съвсем не са важни или поне не са първостепенни по стойност логиките и механиките, които обуславят, или поддържат „салто-мортале“-тата на хубавото в грозно, на възвишеното в низко, или на съвършеното в безобразно. Тези радикални обрати, обаче, са *сърцевина* на морално-етически терзания и трактовки, както и на политическото внимание, възделение, старание, усърдие, усилие и опит в политическите практики, както при статус на управленчески, така и в този на опозиционни сили, и т.н.

Естествено, логиките и технологиите на отношение към такива „радикални превъплъщения“, които изповядват, осъществяват нравствеността и политиката, са съвсем различни, далечни и отчуждени, особено ако иде реч и за истински морално поведение, а не за някое публично, утилитарно и умишлено *симулиране* на нравствен патос и етос, което е предназначено да носи съответни облаги, да защитава и увеличава привилегии.

Третото генерално отличие между нравствените и политическите вкусове се отнася до природата, особеностите и обхвата на техните присъствия, влияния или въздействия върху психиката, съзнанието, чувствата, поведението, философията на начина на живот на изповядващите, но и практически реализиращите ги социални

субекти. Ако моралните вкусове не предполагат и не защитават каквото да е лицемерие, коварство, притворство, умишлено престорване, маскиране, симулиране, превратни публични презентации на тяхната истинска същност, политическите често изобщо не се стесняват да избират и прилагат тези прийоми за своята легитимация, най-вече за добиване на власт. В повечето случай те се представят в публичното време-пространство под вънкашност чужда, но и с друго име от тези, които действително притежават и следва да отстояват.

Нравствената коректност изисква от субекта си да търси начини и средства, с които да не накърни достойнството и честта на своя събеседник, чрез които да открие модалности, които му позволяват по-меко, безконфликтно да се приеме дадено мнение.

За разлика от нея политическата коректност най-често изисква съзнателно и целенасочено премълчаване, умишлено и меркантилно затваряне на очите, запушване на ушите, социална немота при очевидната необходимост да се кажат важни и значими, особено пък и нелицеприятни неща на идеите и деянията на политиците, и властниците.

Ако моралната коректност служи вярно на клетва, дадена пред олтара на Истината и Правдата, политическата коректност (обикновено) търси всевъзможни поводи, а и начини или да се измъкне от това си първостепенно задължение, или пък да го преформатира в достатъчно удобен, публично приемлив, ала винаги и изгоден за нея вид.

Ако нравствената коректност подхожда или трябва да се отнася към Истината като към нещо външно и независимо, като към нещо обективно и изключително важно, много значимо и достатъчно стойностно, с което хората и властта трябва да се съобразяват непременно, но, заедно с това, което е и дълбоко съкровено, свещено за нейния субект, политическата коректност почти винаги гледа към и преценява Истината „през очите” на чувствата, или на догмите, предубежденията и предразсъдъците си за своята несъмнена, или дори безалтернативна съвършеност, или оповестява абсолютна непогрешимост, на своя неотменим и често изглеждащ като вечен монопол над тази Истина.

Истински нравствените, дълбоко хуманистичните и реално демократичните вкусове никога не си позволяват да водят *двойствен живот*, да се възползват от „двойно счетоводство”, което скрива истините за техния реален начин на живот и

„приносител“ им. Точно противоположно е, обаче, състоянието или положението при политическите, които не се свенят, а даже преднамерено селектират и експлоатират такива арсенали и репертоари, които им позволяват да *дегизират* истинските намерения, цели на субекта.

Истински, реално хуманистичните морални вкусове притежават едно единствено символ-верую – човекът трябва да се възприема и към него следва да се отнасят като към *висша цел и ценност*, а никога не като към *средство*. Този Кантов императив остава валиден за вечни времена спрямо призиванието или действието на Морала на Човека. Може да се твърди, че той е най-верният лакмус, най-сигурният тест за това защо и доколко един тип нравственост е хуманен или нехуманен, истински, или псевдо-морален, действително човеколюбив, или пък е само нечие укритие на завоалирана нечовечност.

Всъщност този императив или фундаментален принцип е изначален, а и финален аргумент защо *политическите вкусове не могат да се отъждествяват с моралните*. Не е никакво кой знае какво откритие предположението или твърдението, че ако истински моралните вкусове пледират и изискват към хората да се отнасят *винаги по човешки*, т.е. като към висши цели и ценности, ала никога не и като към средства, обслужващи други цели, то в политиката този принцип *няма шансове* да вирее, още по-малко да бъде *господстващ*. В политиката въздигнатият на най-високия пиедестал от истински хуманистичната етика и нравственост Човек, комуто се присъжда най-почетната титла – Негово Величество, винаги бива *използван* – ако не пряко, то косвено – като *средство* за други цели, като някакво оръдие, или като суровина, която се използва конюнктурно.

Това се отнася даже за онези политики, които на идеологическо или пропагандно равнище непрестанно пледират и повтарят, че тяхната висша мисия е да гарантират подобно *възвеличаване и овластяване на Човека*, да го превърнат в единствено и най-висше *мерило* за всички жизнени прояви на хората, да го легитимират като супериорен критерий за същността и особеностите, за предназначението и ролята на морала, който те искат да формират и утвърдят в жизнените светове на хората, в живота на социума, но които в реалната си практика допускат отклонения, или нарушения на този принцип.

Исторически досега не (вероятно, и в обозримото историческо бъдеще *няма да*) *съществува такъв вид политика, която изобщо да не се стреми и опитва да използва хората като средство за своите – фундаментални или инструментални – цели, мисии*, макар и досега Историята да сервира политики или идеологии, които гръмка афишират (пред обществото), че са всецяло посветени на и отдадени в служба на Негово величество Човека, че единствената им мисия е да правят всичко в името, за благо на Човека.

Ако истински хуманистичният морал изисква *универсално* отношение и действие към всички човешки същества, без оглед на техните (расови, етнически, конфесионални, полови, възрастови, социални, културни и всякакви други) различия, то досега няма (в историята и съвременността) такъв тип политика, която да отговаря на това висше и непостижимо за нея изискване. Всички типове политики, а и обслужващите ги идеологии, колкото и да твърдят, че изпълняват подобни мисии, в реалната си практика винаги правят сериозни отстъпления, постоянни нарушения от кредото на подобен императив. Те *делят хората* по всевъзможни критерии, а и съвършено умишлено противопоставят едни на други индивиди/общности, за да ги използват като *суровина за цели*, които реално не обслужват живота, благоденствието и усъвършенстване на човешката им природа, а способстват най-вече за аморално и често противозаконно благодетелстване на конкретни властови елити и на техните обкръжения, при което вече прокламираният им универсализъм се оказва химеричен, защото е съвсем формален, пък и инструментален.

Всяка политика е и не може да не бъде *партикуларистка*, колкото и публично да заявява, че следва вярно и претворява принципа на универсално отношение към човека. Базираната на партии политика или демокрация, колкото и гръмка да твърди, че е призвана да следва, или че практически осъществява *универсални визии за човека*, никога реално не е такава, а винаги (или в преобладаващия брой случаи) е много далече от (оптимално, ефективно, обществено-полезно и морално) прилагане на този универсализъм. И това е валидно колкото за комунистическия, толкова и за либералния универсализъм.

Достатъчно е дори само да хвърлим бегъл поглед към *темата за човешките права и свободи*, за да се убедим, че такива реално няма нито при комунизма, нито при

нео/либералната представителна демокрация, които използват хората като „бюлетинно месо” за своите явни/тайни политически, идеологически проекти и властови сценарии.

Обстоятелството, че едните политически системи и режими вменяват повече вини и извращения на своите опоненти и конкуренти не отменя всеобщата присъда, която следва да получат и едните – комунистическите, а пък и другите – либералните, версии.

Една обективна, безпристрастна оценка от съпоставянето на тези два модела може да изкара наяве обратни (на политически доминиращите и фаворизираните) опции за превъзходството и съвършенството на либерализма над комунизма спрямо предоставяните и защитаваните от държавата и обществото права и свободи на човека, при което и да се окаже, че по-стигматизираното общество е по-добро за отделния човек. [1]

Ако истинският, реално хуманистичният морал винаги пледира на всички хора, да се предоставят и гарантират равни права и свободи, без оглед на техните всевъзможни различия, политическите вкусове, а и ползителираната нравственост никога не гледат великодушно или пък добронамерено към подобни възможности, реалности и нрави. Те обикновено копнеят, но и дават всичко, за да прокарат някакви бразди, отлики и неравенства в предоставените, или в гарантираните на всекиго права и свободи, а освен това и се възползват от предумишлено вкараните от тях, или в публичен оборот несвободи, неравенства и несправедливости, за да извлекат съответни изгоди от тяхното наличие.

Тези теоретични постулати добиват твърде лесно, много бързо и релефно осезаеми проявления най-вече в класово разслоените общества, където мащабно битуват, но и яростно си съперничат противостоящи класови нравствени системи, които няма как и да изповядват, нито реално, солидарно да прокламират, защитават универсалистки визии за (желано, или реално постижимо) реципрочно отношение към другия човек, особено ако той принадлежи към друга, антагонистична и чужда класа, която всячески се стреми и опитва да гнети, или да пречи на морално-политическите идеали на неговата.

Вертикалът никога не може да е тъждествен на хоризонтала в социалната система, така както и йерархията не предоставя еднакви права и свободи в

хоризонталните слоеве, изграждащи обществените пирамиди на различните типове държави и режими. Освен това, дори в най-„справедливата” система – религиозната, съществуват определени равнища и дистанции, съответни овластявания, права и задължения, както по линия на различни божества, така по отношение на простосмъртните, които вярват в тях. След като в идеологията или политиката съвсем не са малко явните/тайните преноси от религията, няма как отношенията към „божествата” да са огледални и реципрочни на тези, които се полагат на простосмъртните, дислоцирани на различните нива в социума. Затова понякога политическите „божества” в този, земния, светския свят могат да изглеждат като притежаващи далеч по-голяма власт, оказващи много по-сериозни влияния над живота на хората, отколкото отвъдните, небесните богове могат да имат и вършат.

Това реално, а и символично означава, че общовалидните, общочовешките или универсалните нравствени вкусове се оказват реално неприложими и дори нежелани в областта на политическите, а още повече в тази на политизираните реалности и нрави. То е валидно не само за политическите идеологии или митологии, а и за всички останали идеологически, или митологически форми на човешко съзнание и битуване, в т.ч. и за религиозните визии и култови практики, където постулирането или изискването към другите (като равно, или огледално на себе си) също е не по-малко инструментално от онова, което е присъщо и осъществимо в сферата на която да е политическа идеология, или пък нейна – управленческа, или опозиционна – практика в конкретна държава и пр.

Нещо повече, ако естетическите вкусове са ориентирани и легитимират някакво вече постигнато, съществуващо в реалността, в естествената или в социалната, човешката природа *съвършенство*, в областта на нравствените вкусове е много рядко постижимо откритието на *съвършени човешки същества*, а и краткотрайни са наслажденията, или удоволствията, които сервират подобни казуси. Това е така, понеже моралните вкусове имат като основна визия, пък и мисия *движението* към определен тип нравствено съвършенство, което е *форматирано от матриците* на отделни типове морал и етика. Затова универсалистският хуманизъм на християнството *реално* няма допирни точки не само с комунистически прокламирания универсализъм и хуманизъм,

но и с този, който рекламира и уж претворява в историчността/ежедневието либералният универсализъм.

Ако моралните вкусове предполагат, обуславят и катализират съществени изменения в мисленето, чувствата и поведението на своя субект, които го променят тотално, политическите, макар да предизвикват значими изменения в природата, облика и начина на живот на човешките същества, не претендират винаги за подобна комплексност на ефектите от тяхното наличие или действие: при доста случаи те обуславят само конюнктурно, ситуативно, спекулативно и манипулативно влияние върху дадени субекти.

Имунната несъвместимост на политическите с нравствените вкусове, обаче, се разкрива далеч по-лесно и по-цялостно при друг тип техни модалности, отнасящи се не толкова към позитивните им или към супериорните им изображения, но и въплъщения, колкото към негативните, към онези, които са и най-долу в подобни типове класации.

Впрочем, именно там, в калта и тинята на порока, в казуси, при които моралната добродетел бива охулена, обругана, осквернена, малтретирана и дори ексекутирана, се забелязват, но и се проумяват най-ясно, и най-бързо геномните несъвместимости между моралните и политическите вкусове на персонално, общностно или социално равнище.

Перверзиите и паденията на истински моралните вкусове могат да съвпадат (по време и място) с реалните/въображаемите триумфи, а и с удоволствията от тях на политическите. Такова съприкосновение и едновременно действие може и да „сервира“ одиозни, неприятни, ужасяващи и кошмарни картини, които потрисат нравствените хора. Тези картини, обаче, винаги са рисувани с четката на извратеното и поквареното съзнание на техния притежател-властник. Затова и техните ментални, емоционални или поведенчески „творби“ не могат да се различават съществено от истинската същност или природа на иманентно присъщите му вкусове. За подобни властови типове уважението към другия, зачитането на честта или достойнството му, добрината, добродетелността, отзивчивостта, милосърдието, човечността, състраданието, или съчувствието изобщо не влизат в състава на, не са никак необходими за техните супериорни, доминиращи вкусове. Обратно, за такива властници проблемите, колизиите, страданията, мъките и безнадеждността в някои ситуации, които изпитват техните реални/въображаеми опоненти, противници и врагове, са най-хубавото, най-

пикантното ястие за душите им. Още *Петроний* пише за тези извратени желания и усещания, при които един се наслаждава на бедствията на друг сякаш са най-вкусното, най-сладкото лакомство [Петроний, 1969: 96].

Това, което обикновено, а и съществено отличава нравственият от политическия вкус, се състои в коренно различното отношение към, в мащабността и във формите на употребата на себелюбието, или на злоупотребата с тщеславието, в безцеремонната подмяна на гордостта от горделивостта, в безскрупулното и дори в безмилостното прокуждането на реалистичната самопреценка от вманиачената предубеденост в основателността и правотата за, или в предубедеността спрямо собствеността на (често твърде съмнителни, или даже изцяло липсващи) реални достойнства, качества и добродетели.

Както сочи още знаменитият римлянин *Плиний Младши* в писмо до Помпей Сатурнин I, за нравствено скромния човек дори и слабият привкус на самохвалство, или превъзнасянето на собствените му мисли, или идеи го притеснява [Плиний, 1982: 8 (5)]. А за политическия вкус дори най-малкия привкус на собствено тщеславие и самонадеяност се оказват доста съблазнителни, нерядко и твърде сладостни, докато пък – обратно, – тяхното реално/въображаемо откритие и преценяване в облика и поведението на политическия опонент, или съперник прекалено много дразни властовият субект.

Нещо повече, сътворението, възмъжаването, закаляването и триумфалните маршове на политическите вкусове нерядко се виждат и мислят през призмите на задължително потискане на моралните размисли, на капитулация пред измамните сантименталности, които историята и всекидневието произвеждат едва ли не в огромни количества. Властникът е дълбоко убеден (от свой и чужд опит), че отвсякъде го дебнат рискове и опасности, неприятни изненади и опасни препятствия, които трябва навременно и умело да преодолява. Затова той не бива да се отпуска, да се отдава на прекалена доверчивост или приспана бдителност, а трябва винаги да е нащрек, да вижда (дори и да не го казва, или мисли постоянно) във всеки потенциален опонент, враг и съперник за власт.

Ако моралните вкусове предполагат и изискват на първо място да се мисли за хората – познати или непознати – като за *добри* човешки същества, политическите

вкусове извеждат на предна линия рисковете и злините, които се спотайват в другите. Сатровото твърдение, че „другият е моят ад“, изглежда е изначално вкоренено в политиката и в нейните вкусове, колкото и то да е умело/нескопосано прикривано или отричано от властниците, разположени по цялата усложнена верига на държавното управление.

Предубедеността в предимствата, значимостта или полезността на собствените – политически, морални и пр. – вкусове често принуждава хората да си съставят и да отстояват публично мнения, според които наличието на противоположни вкусове е несъмнен показател за по-ниско човешко качество на техните притежатели и обожатели. Това не е нещо ново под слънцето: още абат Жан-Батист Дюбо посочва, че хората са привикнали да смятат, че само техните собствени вкусове са добри, и че, следователно, всеки, който съди другояче, греши по силата на несъвършенството на своите сетивни органи или по силата на предразсъдъците, сковаващи неговото съзнание, като за своите собствени предразсъдъци те, разбира се, винаги забравят [Дюбо, 1976: 267].

Да се подозира (изначално и финално) чуждата човешка природа или „порода“, че е опасна обител на първородна и неотменима греховност, пошлост, или скверност е напълно типично, или дори задължително за всеки „стандартно форматиран“ политик. И най-отявлените идеалисти, и най-заклетите романтици в обществено-политическия живот обикновено – доброволно или принудително, или пък дори само превантивно – развиват подобен стил и начин на мислене, чувстване и поведение към всяка различна – реална, или въображаема – другост, стига да изпитат на свой гръб, или да осмислят и проумеят чуждите злополуки, провали и трагедии какво може да им донесе пренебрежението, подценяването, омаловажаването, или пък игнорирането на такива опасности. Тази специфична вътрешна нагласа е донякъде солидно обусловена и хронифицирана в душевността и поведенческата стратегия, или тактика на политиците и от самото естество на властта, от нейната иманентна разнородност и противоречивост, от способността и да се променя до неузнаваемост, а и да предлагат измамни възможности на субекта ѝ.

Това не са абстрактно-теоретически визии, изцяло умозрителни построения, защото историческата, или обществено-политическата практика предоставят изобилие от всевъзможни примери за това как драматично и драстично, стигащо до кардинален

обрат, се изменят не само вкусовете, а цялостната същност и прагматика на властниците, или как радикално и мащабно се променят цялото им мислене, чувстване и поведение. Не е изненада, че немалко от хората, водени от съвсем безкористни мотиви, заплени от солидните възможности да помогнат на другите, на обществото или на държавата си, тръгват с чисти подбуди и идеалистични пориви, но и заради предполагаемо скритата в дебрите на политиката (историческа, или актуално-житейска) романтика – да извършат нещо необикновено, велико, героично и различно от сивата проза на всекидневието, ала с течение на времето и потъването в дълбините на политиката обикновено, или неизбежно се развъртават и покваряват от лошите нрави и пороци на политическия живот.

Смутните, барутните, разломните времена и обстоятелства, обаче, винаги притежават и много по-силен заразяващ ефект, поради което и много хора, попаднали или живеещи в тях, се увличат, започват да подражават, или съвсем осъзнато, доброволно и активно да променят начина си на мислене, чувстване и поведение към случващото се. Привлечени и увлечени, зашеметени и вдъхновени от динамиката и блясъка на събитията, от упованията и надеждите, те придобиват вяра или убеденост, че са способни и на преди това немислими, недопускани, дори абсурдни и невъзможни за тях прояви, особено пък и в сферата на неочакван и неясен по последиците си социален алпинизъм към върховете на властта в държавата, обществото, към плътна ангажираност с политиката.

Други, обаче, могат да поемат по и извървят – триумфално или гибелно, славно, или безславно, – достатъчно къси, или дълги отрязъци от неговите неведоми друмища, при това от съвършено противоположни позиции – като тръгнат, първоначално изцяло движени, подбуждани и насърчавани от нечисти помисли, меркантилни претенции или пошли очаквания, но в резултат на срещите, или на сблъсъците им със съвсем неочаквани, огромни, дори драматични битийни, или духовно-морални сътресения, да се променят, при това даже до неузнаваемост; да се преродят в коренно различна посока, като придобият съвършено други съдържания, технологии и форми на техните публични, или пък екзистенциално-персонални ментални, сензитивни и поведенчески изяви, които пък водят до изменения на отношенията и реакциите на хората към тяхната дейност.

Пръстът на Съдбата може да указва към различни, дори противоположни варианти за градежа и развоя на дадени събития и за естеството на проявите на хората в тях. Ако вкусовете, в т.ч. и политическите, са (ако не фатално, поне в огромна степен или форма) зависими от промените, обусловени от съответни закономерности/случайности, те няма как да не влияят или въздействат както на външната, така също (може би и повече) на вътрешната (духовно-душевната) панорама на случващото се в, или заради тях.

В този ракурс политическите вкусове на дез/ангажирания с политика човек могат да станат волни-неволни пленници, заложници на съдържащото и проявяващото се в и чрез техните други социални – например, морални, естетически и пр. – вкусове. Но, заедно с това, те могат да се превърнат и в предпоставки, причини, условия, фактори или катализатори за съществени промени в цялата система на персоналните му вкусове, като ги издигнат, или сринат, естествено, в зависимост от техните същности и функции.

Всяка промяна в пейзажа на историята, всеки нов трус, променящ релефа или ландшафта на обществено-политическия живот, и всяка нова политическа фигура могат да се превърнат както в съблазън, така и в смъртоносна опасност за политическия вкус. По самата си природа, специфика, функционалност и битийност Политиката е едновременно най-отворената, а заедно с това и най-затворената, най-враждебната към измененията в средата, които (за нея) носят нееднозначни послания, неоповестени сценарии. Тази причудлива черта на нейния нрав се отразява върху лика, битността на вкусовете в политическата сфера, които никога не са съвършено чисти и еднозначни в проявите си. Затова се изискват много знания, умения, опит и рутина, за да може правилно и достоверно, комплексно и в дълбочина да се прозрат и проумеят, да се разтълкуват и обяснят потайностите, които са спотаени, и които превратно се извяват във вкусовите ерупции. Тъкмо по тези причини нерядко съвършено очевадни, подразбиращи се и непораждащи въпроси, съмнения, подозрения или колизии прояви на политически вкусове изискват и по-друг поглед, друга смислова и оценъчна оптика, за да се видят истинските им лица, за да се разберат и правилно оценят реалните причини, подбуди и мотиви, които са ги възпламенили, или които са способствали те да

придобият такива одиозни форми, или поне изопачени, превърнати форми, завоалирани присъствия и въздействия в социума.

Морално-етическата деликатност, която не допуска, а забранява да се правят директни и буквални уподобявания между гастрономическите и политическите вкусове, днес започва все по-осезаемо да отсъства. Това личи и по ескалиращата метафорика в публичните политически дискурси, в които кулинарното, гастрономическото се експлоатира умишлено и непрецизно за афиширани, или за завоалирани политически цели, интереси, проекти и сценарии. То влиза в прекалено сериозен конфликт със стародавното изискване да се правят съществени разлики между анатомично-гастрономическия и социалния (политически, морален, естетически и пр.) вкус на хората, на които обръща специално или дори приоритетно внимание още Шефтсбери, първоначално в своя труд „Характеристика на хората, нравите, мненията и времената” (1711), а след това и в редица други свои авторитетни научни произведения [Шефтсбери, 1974].

Пошлите аналогии, перверзните асоциации, примитивните сравнения на кулинарно-гастрономическите с политическите, а още повече с моралните вкусове на съвременните (или пък на предишните) поколения днес се оказват едва ли не неустойчиво привлекателни, твърде оригинални и мащабно експлоатирани от доморасли властници. Това, всъщност, е красноречиво свидетелство не само за падението на общата и политическата култура на хората, запътили се към или дори вече настанили се в креслата на властта. То е недвусмислен показател за процесите или тенденциите на ерозиите, трансформациите, а даже и на трагедиите на моралните вкусове, които сега, под колосалния натиск на политическите реалности и нрави, неминуемо се огъват, деформират, чезнат.

Шегите и обратите на съдбата, хитростта на политическия разум и иронията на историята, както би се изразил Хегел, обуславят нерядко изненадващи случки и гледки, които властниците не са предполагали или са смятали, че няма да ги застигнат скоро. В такива казуси обикновено политиците са принудени (от развоя на събитията, естеството на внезапно или продължително стеклите се обстоятелства) да виждат как пред очите им рухват техните надежди, или упования, как затъват в праха на унижението и позора техни фаворизирани вкусове, а и как животът им добива противоположни изображения.

Или – обратно – как съвършено невзрачни и неспособни, аморални и дори с престъпни наклонности хора пред очите им и за тяхна сметка се издигат по върховете на властта; как човекоподобия, които довчера са им лазели, пълзели в краката, целували подметките им, днес от изневиделица се сдобиват с осанки и претенции на всемогъщи властници и безжалостни господари, волунтаристично отнасящи се към чуждите съдби. Още видният ахейски политик и историк Полибий категорично, с нескрито съчувствие подчертава, че няма по-ужасно нещо, или пък по-тъжна гледка от това да се види как хората, за които по-рано дори самото име на тиранията е било вече съвършено непоносимо, са принудени сега да вкусват отровните плодове на ненавистно робство [Полибий, 2004].

Подобни обрати в житейската съдба и политическата кариера на някои политици не бива да предпоставят и затвърждават погрешно впечатление, или убеждение, че те са рожба на субективността на „силните“ в момента люде. Както сочи И. Голомшток, при силните авторитарни/тоталитарни политически режими не личните вкусове на диктаторите определят характера или спецификата на художественото наследство и културния живот, а самите механизми на тоталитарната култура издигат към върховете на властта в държавата личности, или групи с такива одиозни вкусове [Голомшток, 1994: 149].

Историята или прежеждията на злополучния ни преход към демокрация по недвусмислен и категоричен начин илюстрират, че тази закономерност не е присъща само на реалните, или на нарочените за такива авторитарни, тоталитарни режими. Тя може да се окаже принадлежаща и бляскаво проявяваща се и в привидно демократични държави и общества, които зад лустрото, или фасадата на формална демократичност крият истинските си същности и функции, изцяло разминаващи се с демократичните идеали.

На това основание може и да се твърди, че безобразията и трагедиите, които се пораждат и буйстват по протежение на целия уж демократичен преход у нас, са рожба както на радикалната трансформация на цялата държавна и обществена система, така и на кардиналния преврат в смислово-ценностните структури, във вкусовете, манталитета и маниерите на домораслите и самозваните ни властници, политици, управници, които успяха за малко повече от четвърт век да нанесат рани и невъзвратими щети на

държавата, гражданското общество и нацията, каквито не са предизвиквали всички войни и трагедии, които България е преживяла в своята многовековна историческа биография.

Както показва Историята, в живота на хората няма социални вкусове, които да са абсолютно независими от логиката и превратностите на събитията, от реалностите и нравите в обществото, или от тези в конкретни социални среди, кръгове и пр. Затова и хората не бива да губят упование и надежда, понеже донякъде и в техните ръце е собствената им съдба, поради което те могат да променят статуквото и господството на сегашните одиозни политически вкусове и трафарети, които устройват само малцина, при това за сметка на огромни човешки маси, които са несправедливо ощетени от прехода.

Разумните, съзнателните, активните граждани имат шансове да променят собствената си съдба, пък и тази на техните общности, и дори на цялото общество, стига да прозрат в дълбините на истините за дефектите, вредността на господстващите вкусове. Нужно е не само правилно и комплексно да се опознаят, осмислят и преценят истинските природи и функции на доминиращите в държавата/обществото вкусове, но и тези знания да се превърнат в мощни стимули, подбуди, мотиви за коренни трансформации. Хора, прозрели истините, разбулили лъжите и мистификациите, опълчили се на зловещите диктатури на съвременните антихуманни, а и недемократични социални вкусове, могат да са способни да предизвикат и извършат радикални промени както в своя жизнен свят, така също в пространството и във времевия континуум на публичния живот. Те могат да се превърнат в свободни, инициативни и справедливи законодатели на нови типове социални, в т.ч. и политически вкусове, които да служат в името и за благо на Негово величество Човека, на Народа, и то не само формално, а реално, или истински.

За да се появят на хоризонта на историята или на арената на политиката такива персонажи и сюжети, обаче, преди това е необходим много солиден и мащабен *нравствен катарзис*, който трябва да озонира политическата, социалната и културната атмосферата в социума, да пречисти душите, съзнанията, битията на омерзените и отвратените от политиката индивиди и общности, да укрепи тяхната воля за съпротивите и борбите им срещу неправдите, несправедливостите и неравенствата от

всякакво естество. С други думи казано, коперниканският преврат в политическите вкусове е възможен и постижим чрез предварителен процес на пречистване на моралните вкусове на хората. За да се случи всичко това, нужно е етиката да обърне внимание и поглед, да се настрои на вълните на ставащото и предстоящото в обществения живот, да проучи и анализира същността и функциите на политическите вкусове, релациите им с всички други, особено с моралните вкусове, което, за жалост, досега родната етика изобщо не е правила.

БЕЛЕЖКИ

1. Насилието при капитализма е несравнимо по-голямо в темпорален план, далеч по-разнообразно, много по-перфидно, по-изобретателно, а и по-масивно от насилието, което прилагат комунистическите режими, макар политизираните дискурси и идеологическите спекулации радикално да преобръщат нещата, като създават всевъзможни привидности или илюзии, че именно комунизмът като обществен строй и политически режим е по-безчовечен от онова, което досега е предлагал капитализмът [виж: Проданов, В. 2005].

ЛИТЕРАТУРА

Голомшток, И. 1994. *Тоталитарное искусство*. М., „Галарт”.

Дюбо, Ж.-Б. 1976. *Критические размышления о поэзии и живописи*. М., „Искусство”.

Петроний 1969. *Сатирикон*. М., „Художественная литература”.

Плиний, Г. 1982. *Письма Плиния Младшего. Панегерик императору Траяну*. М., „Наука”.

Полибий 2004. *Всеобщая история*. В двух томах. М., „АСТ”.

Проданов, В. 2005. *Насилието в съвременната епоха*. С., „Захари Стоянов”, Унив. изд-во „Св. Климент Охридски”, 2-ро преработено и допълнено издание.

Шефтсбери, А.Э. 1974. *Эстетические опыты*. М., „Искусство”.